

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Sławomir Pilipiec

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0002-8716-3536

sławomir.pilipiec@poczta.umcs.lublin.pl

Krzysztof Niewęglowski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0001-8845-4135

k.niewglowski.lbn@gmail.com

Patryk Patoleta

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID:0000-0002-3394-9218

patrykpatoletaa@gmail.com

Świadomość studentów prawa w zakresie wykonywania zawodu radcy prawnego

STRESZCZENIE

Od wielu lat studenci prawa najczęściej wskazują zawód radcy prawnego jako najchętniej wykonywany po ukończeniu studiów. Trend ten jest bardzo często podkreślany w badaniach przeprowadzanych na uniwersytetach przez różne niezależne podmioty. Powszechnie znane i ogólnodostępne raporty oraz artykuły potwierdzają popularność i zainteresowanie zawodem radcy prawnego wśród studentów prawa, jednak nie ma informacji dotyczących świadomości przyszłych absolwentów studiów prawniczych m.in. co do zakresu przygotowania do wykonywania przez nich zawodu radcy prawnego. W celu bliższego przyjrzenia się powyższemu zagadnieniu autorzy przeprowadzili dobrowolne i anonimowe badania wśród studentów prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Otrzymane wyniki umożliwiły szersze spojrzenie na czynniki wpływające na popularność zawodu radcy prawnego wśród studentów. Ponadto na ich podstawie skonkretyzowano oczekiwania co do wykonywania tej profesji.

Słowa kluczowe: badania społeczne; profesje prawnicze; radca prawny; socjologia prawa; świadomość studentów

WPROWADZENIE

Dokonując analizy świadomości studentów dotyczącej zawodu radcy prawnego, należy wskazać, kim jest radca prawny, oraz zdefiniować pojęcie „świadomość”. Radca prawny to prawnik świadczący pomoc prawną w oparciu o przepisy ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych¹. Należy podkreślić, że jest to zawód zaufania publicznego. Z ustawy o radcach prawnych wynika, że wykonywanie zawodu radcy prawnego polega na świadczeniu pomocy prawnej. Natomiast świadczenie pomocy prawnej przez radcę prawnego opiera się w szczególności na udzielaniu porad i konsultacji prawnych, sporządzaniu opinii prawnych, opracowywaniu projektów aktów prawnych oraz występowaniu przed urzędami i sądami w charakterze pełnomocnika lub obrońcy, włączając w to występowanie przed Sądem Najwyższym, Trybunałem Konstytucyjnym, Naczelny Sąd Administracyjny,

¹ T.j. Dz.U. 2018, poz. 2115, 2193; Dz.U. 2019, poz. 730.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej i Europejskim Trybunałem Praw Człowieka. Brak jest jakichkolwiek ograniczeń co do podmiotów, na których rzecz radca prawny może świadczyć pomoc prawną. Radcowie prawni mogą wykonywać zawód w kancelarii radcy prawnego, na podstawie umowy cywilnoprawnej, w spółce cywilnej, jawnej, partnerskiej, komandytowej i komandytowo-akcyjnej oraz w formie umowy o pracę².

Świadomość związana jest z wiedzą, oceną i postawą badanego studenta w stosunku do zawodu radcy prawnego. Mając konkretną świadomość, można wskazać na pewne cechy tej profesji, określić wymagania i uprawnienia. Ponadto można opisać drogę prowadzącą do uzyskania uprawnień i na tej podstawie wskazać trudności wiążące się z uzyskaniem uprawnień oraz wykonywaniem zawodu, a także określić poziom prestiżu zawodu radcy prawnego.

Przeprowadzając analizę preferowanych przez studentów prawa zawodów, należy podkreślić, że od wielu lat najchętniej wybierają oni zawód radcy prawnego – jest to najbardziej preferowany zawód po ukończeniu studiów prawniczych. Stwierdzenie to znajduje potwierdzenie zarówno w badaniach przeprowadzonych w kwietniu i maju 2017 r. na Wydziale Prawa i Administracji UMCS w Lublinie³, jak i w cyklicznych badaniach „Studenci Prawa w Polsce” przeprowadzanych przez stowarzyszenie ELSA⁴. Z badań z 2015 r. wynika, że zawód radcy prawnego chciałby wykonywać co trzeci student (33%)⁵, w 2016 r. popularność tej profesji wzrosła do 40%⁶. W 2017 r. również była to opcja najczęściej wybierana przez studentów (37%)⁷. W 2018 r. preferowanie tego zawodu wzrosło do poziomu 43%⁸.

Biorąc pod uwagę dominującą i wciąż rosnącą popularność zawodu radcy prawnego wśród studentów, autorzy niniejszego opracowania zdecydowali się na przeprowadzenie badań świadomości studentów prawa w zakresie wykonywania tej profesji. Przedmiotem badawczym były kwestie dotyczące obrazu zawodu radcy prawnego w świadomości przyszłych absolwentów studiów prawniczych, a poprzez to – w zdecydowanej większości – przyszłych prawników. Przedmiotem badań były zaś poszczególne opinie oraz wybrane przez badaczy czynniki mające potencjalny wpływ na kształtowanie się świadomości w badanym zakresie. W celu zrealizowania badań zostały przyjęte dwie hipotezy rozumiane jako przypuszczalna zależność badanego zjawiska od innych zjawisk⁹. Po pierwsze, studenci prawa jako grupa wskazująca zawód radcy prawnego jako preferowany zawód prawniczy oraz cechująca się szczególnym zainteresowaniem w tematyce profesji prawniczych cechować się będzie wysokim poziomem wiedzy w badanym zakresie. Po drugie, w związku

² Informacja o zawodzie radcy prawnego, <http://kirp.pl/informacja-o-zawodzie-radcy-prawnego> [dostęp: 24.06.2019].

³ Zob. M. Kępa, S. Pilipiec, *Preferencje zawodowe studentów prawa. Raport z badań*, Lublin 2018.

⁴ Europejskie Stowarzyszenie Studentów Prawa ELSA Poland (<https://elsa.org.pl>).

⁵ Studenci prawa w Polsce 2015 – badania opinii studentów, <http://elsa.org.pl/materialy/spwp/badanie-studenci-prawa-w-polsce-2015.pdf> [dostęp: 1.06.2019].

⁶ Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2016, <http://elsa.org.pl/materialy/spwp/badanie-studenci-prawa-w-polsce-2016.pdf> [dostęp: 1.06.2019].

⁷ Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2017, <http://elsa.org.pl/wp-content/uploads/2014/07/Badanie-22Studenci-Prawa-w-Polsce22-2017.pdf> [dostęp: 1.06.2019].

⁸ Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2018, <https://elsa.org.pl/wp-content/uploads/2018/06/Badanie-Studenci-Prawa-w-Polsce-2018-online.pdf> [dostęp: 1.06.2019].

⁹ J. Wódz, *Socjologia dla prawników i politologów*, Warszawa 2000, s. 155–156.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

z popularnością profesji radcowskiej wśród studentów jest ona uważana za prestiżową, tzn. za poważaną i szanowaną¹⁰.

METODOLOGIA BADAŃ

Ankieta, mająca charakter dobrowolny i anonimowy, składała się z 14 pytań, wśród których znajdowały się pytania merytoryczne oraz tzw. metryczka (płeć, miejsce zamieszkania, rok studiów). Autorzy przyjęli założenie, iż płeć jest zespołem cech o charakterze struktur i funkcji pozwalających na podział organizmów na męskie i żeńskie¹¹. Miejsce zamieszkania zostało zdefiniowane w art. 25 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny¹², a jest nim miejscowość, w której osoba przebywa z zamiarem stałego pobytu. Przez zamiar stałego pobytu należy rozumieć przebywanie mające cechy posiadania głównego ośrodka swoich osobistych i majątkowych interesów¹³. Jednakże w celu zapewnienia spójności z wynikami wspomnianych wyżej badań dotyczących preferencji zawodowych studentów prawa autorzy przyjęli miejsce zamieszkania jako kategorię społeczną związaną z podziałem społeczeństwa, gdzie mieszkańcy stanowią jeden z najprostszych zbiorów społecznych, a więc miejsce zamieszkania osoby badanej to miejsce pochodzenia i miejsce przebywania rodziny *sensu largo*¹⁴.

W badaniach skupiono się na metodach ilościowych oraz zastosowano technikę CAWI (*Computer-Assisted Web Interview*, Wywiady internetowe wspomagane komputerowo)¹⁵. W badaniu wzięło udział łącznie 100 respondentów z Wydziału Prawa i Administracji UMCS w Lublinie studiujących w trybie jednolitym magisterskim na kierunku prawo. Wśród respondentów 67% stanowiły kobiety, a 33% to mężczyźni, co odzwierciedla stosunek kobiet do mężczyzn wśród studentów tego kierunku. W większości (40%) pochodzili oni z dużych miast (tj. o liczbie mieszkańców przekraczającej 100 tys.). Prawie jedna trzecia (29%) badanych studentów pochodziła ze wsi, rozumianej jako jednostka osadnicza o zwartej lub rozproszonej zabudowie i funkcjach rolniczych czy związanych z nimi funkcjach usługowych czy turystycznych, nieposiadająca praw miejskich lub statusu miasta¹⁶. Tylko 13% ankietowanych pochodziło z miast o liczbie mieszkańców do 25 tys., 10% – z miast liczących od powyżej 50 tys. do 100 tys. mieszkańców, a 8% – z miast liczących pomiędzy 25 tys. a 50 tys. ludności. W celu zapewnienia wspomnianej spójności z powiązanymi badaniami dotyczącymi preferencji zawodowych studentów prawa autorzy postanowili zadbać o podobieństwo w zakresie badanych roczników studiów prawniczych. W związku tym 14% stanowili studenci pierwszego roku, rozpoczynający studia na Wydziale Prawa

¹⁰ Hasło: *Prestiż*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/prestiz;2572402.html> [dostęp: 10.08.2019].

¹¹ *Słownik terminów biologicznych*, red. J. Strzałko, Poznań 2006, s. 495.

¹² T.j. Dz.U. 2018, poz. 1025.

¹³ Por. wyrok SN z dnia 25 listopada 1975 r., III CRN 53/75, Legalis nr 19118; T. Sobolewski, *Art. 25*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, Legalis.

¹⁴ M. Kępa, S. Pilipiec, *op. cit.*, s. 23.

¹⁵ Zob. T. Zmijewska-Jędrzejczyk, *Badania internetowe*, [w:] *Nowe metody, nowe podejścia badawcze w naukach społecznych*, red. P.B. Sztabiński, F. Sztabiński, Z. Sawiński, Warszawa 2004, *passim*.

¹⁶ Art. 2 pkt 12 ustawy z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz.U. 2003, nr 166, poz. 1612).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

i Administracji UMCS, 30% – studenci drugiego roku, 20% – studenci trzeciego roku, 33% – studenci czwartego roku, a 3% – studenci ostatniego, piątego roku. Należy w tym miejscu ponowić stwierdzenie o zasadności przeprowadzania przedmiotowych badań w semestrze zimowym, kiedy wszystkie roczniki odbywają zajęcia z przedmiotów podstawowych¹⁷.

ANALIZA PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

W pierwszym pytaniu ankiety, mającym charakter otwarty, zadaniem respondentów było określenie pożądanых cech, którymi powinien się odznaczać radca prawny wykonujący swój zawód. Należy nadmienić, iż zadaniem badanych studentów nie było wybranie cech wskazanych z góry przez ankietujących, lecz udzielenie odpowiedzi według własnego wyobrażenia o tym zawodzie. Respondenci, przypisując modelowemu radcy prawnemu cechy, najczęściej wskazywali rzetelność (60% odpowiedzi). Następne w kolejności odpowiedzi to sumienność (54%) oraz uczciwość (48%). Kolejne cechy uznane przez respondentów jako pożądane dla radcy prawnego to m.in. pracowitość (23%), nieskazitelny charakter (22%), inteligencja i empatia (po 17%) oraz odpowiedzialność i profesjonalizm (po 16%). Część respondentów (po 10 odpowiedzi) zwróciła uwagę również na takie cechy, jak: ambicja, cierpliwość, komunikatywność oraz lojalność i skrupulatność.

W gronie kobiet wśród najczęściej wymienianych cech zdecydowanie dominowała rzetelność (23% odpowiedzi), następnie sumienność (17%) oraz uczciwość (13%). Co znamienne, te same cechy w takiej samej kolejności dominowały wśród męskiej części respondentów, osiągając odpowiednio 24%, 23% oraz 17% wskazań.

Nawiązanie do rzetelności oraz uczciwości jako cech radcy prawnego można znaleźć w art. 6 Kodeksu Etyki Radcy Prawnego¹⁸, zgodnie z którym radca prawny, mając na uwadze treść roty ślubowania określonej w ustawie o radcach prawnych, zobowiązany jest wykonywać czynności zawodowe rzetelnie i uczciwie, zgodnie z prawem, zasadami etyki zawodowej i dobrymi obyczajami. Wspomniana rota ślubowania znajduje się w art. 27 ustawy o radcach prawnych; zawiera ona jednocześnie wzmiankę o trzeciej w kolejności cesze wskazanej przez studentów, mianowicie o uczciwości – w kontekście obowiązku wykonywania czynności zawodowych rzetelnie i uczciwie. Wszelkie czynności zawodowe podejmowane przez radcę prawnego podlegają ocenie, która odbywa się przede wszystkim przez pryzmat treści złożonego uroczystego ślubowania. Zasadę wyrażoną w art. 6 KERP stosuje się odpowiednio także do aplikantów radcowskich¹⁹.

Warto w tym miejscu poświęcić chwilę najczęściej wskazywanej przez respondentów cesze, jaką powinien charakteryzować się radca prawny, czyli rzetelności. Kryterium rzetelności może mieć charakter prawny oraz pozaprawny²⁰. Słownik języka polskiego zawiera objaśnienie, iż rzetelność oznacza sumienność (drugą najczęściej wskazywaną przez

¹⁷ M. Kępa, S. Pilipiec, *op. cit.*, s. 26.

¹⁸ Kodeks Etyki Radcy Prawnego. Załącznik do uchwały nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych z dnia 22 listopada 2014 r., dalej jako: KERP.

¹⁹ J. Sobótka, Art. 6, [w:] *Kodeks Etyki Radcy Prawnego. Komentarz*, red. T. Scheffler, Warszawa 2016, s. 75 i n.

²⁰ Zob. L. Murat, *Rzetelność jako prawne i pozaprawne kryterium kontroli*, „Kontrola Państwowa” 2014, nr 4, passim.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

respondentów cechę), solidność, godność zaufania²¹. Według J. Miodka kryterium rzetelności to „zbiór czynników pozwalający sprawdzić uczciwość, bezinteresowność, sumiennność i solidność danego przedsięwzięcia, działania, postępowania”²². Jak zauważa D. Ampuła:

Rzetelność obejmuje badanie wypełniania obowiązków z należytą starannością, sumiennie i we właściwym czasie, wypełniania zobowiązań zgodnie z ich treścią, przestrzegania wewnętrznych reguł funkcjonowania danej jednostki (w szczególności określonego dla poszczególnych komórek i osób zakresu obowiązków), dokumentowania określonych działań lub stanów faktycznych zgodnie z rzetelnością, we właściwej formie i wymaganych terminach, bez pomijania określonych faktów i okoliczności²³.

Brak jest natomiast nie tylko normatywnej definicji rzetelności, lecz także jednolitej i stabilnej wykładni tego pojęcia. W związku z tym należy się zgodzić z postulatem wypracowania takowej²⁴, jednakże nie jedynie dla usprawnienia działalności Najwyższej Izby Kontroli zobowiązanej do kontroli działalności organów administracji rządowej, Narodowego Banku Polskiego, państwowych osób prawnych i innych państwowych jednostek organizacyjnych z punktu widzenia m.in. rzetelności, ale również dla skonkretyzowania wymogów stawianych przed radcami prawnymi.

Najczęstsze wskazywanie przez respondentów rzetelności, sumienności oraz uczciwości jako cech, które powinny charakteryzować radcę prawnego, świadczy zdaniem autorów omawianego badania o pewnym stopniu świadomości w zakresie unormowań dotyczących tego zawodu prawniczego, gdyż takimi pojęciami posługuje się zarówno ustawodawca w ustawie o radcach prawnych, jak i uchwałodawca w KERP. Z innych cech, które zostały wskazane w trakcie badania, można wymienić: empatię, nieskazitelną charakter, pracowitość oraz profesjonalizm.

Kolejne pytanie zadane badanym studentom wprost kontrolowało poziom ich wiedzy, ponieważ dotyczyło wymagań, jakie powinien spełniać radca prawny w celu wykonywania swojej profesji. Przed respondentami zostało postawione sześć stwierdzeń, z których mieli wybrać te, które uznali za prawdziwe. Stwierdzenia te dotyczyły: wymogu cechowania się nieskazitelnym charakterem, konieczności przedstawienia zaświadczenia o niekaralności, wymogu skończenia 26 lat, ograniczenia obowiązku ukończenia szkoły wyższej jedynie do wydziałów prawa polskich uczelni, zakazu jednoczesnego wykonywania innego zawodu prawniczego oraz konieczności obowiązkowego ubezpieczenia od odpowiedzialności cywilnej za wyrządzone szkody przy wykonywaniu czynności zawodowych.

Wymóg cechowania się nieskazitelnym charakterem przez kandydata na radcę prawnego znajduje się w art. 24 ust. 1 pkt 5 ustawy o radcach prawnych. Zgodnie z jego brzmieniem na listę radców prawnych może być wpisany ten, kto m.in. jest nieskazitelnego charakteru i swym dotychczasowym zachowaniem daje rękojmię prawidłowego wykonywania zawodu radcy prawnego. Pojęcie „nieskazitelnego charakteru” to zwrot niedookreślony, odwołujący się do przesłanek uznaniowych, o charakterze ocennym. Według

²¹ Hasło: *Rzetelny*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pl/rzetelny> [dostęp: 1.06.2019].

²² J. Miodek, *Ekspertyza na temat interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności, zawartych w art. 203 Konstytucji RP i w art. 5 ustawy o Najwyższej Izbie Kontroli*, „Kontrola Państwa” 2002, nr 4 (numer specjalny), s. 9.

²³ D. Ampuła, *Kontrola i audyt wewnętrzny w jednostce organizacyjnej*, „Problemy Techniki Uzbrojenia” 2014, z. 132, s. 25.

²⁴ L. Murat, *op. cit.*, s. 627.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Naczelnego Sądu Administracyjnego przez nieskazitelną należy rozumieć takie cechy charakteru, jak: szlachetność, prawość, uczciwość. Są to cechy wartościujące konkretną osobę nie w sferze intelektualnej i profesjonalnej, lecz wyłącznie w sferze etyczno-moralnej²⁵. Nawet jednorazowe zdarzenie może podważyć wiarygodność i nieskazitelny charakter²⁶. Pojęcie nieskazitelnosci nie może być pojmowane jako brak jakiegokolwiek skazy czy też brak negatywnych okoliczności w dotychczasowej postawie kandydata²⁷. Samo stawianie osobom kandydującym do wykonywania zawodów zaufania publicznego wysokich wymagań, nie tylko fachowych, lecz także w zakresie nieskazitelnego charakteru oraz w zakresie dawania przez nie rękojmi należytego wykonywania zawodu, jest uzasadnione charakterem tych profesji²⁸. Wymogi dotyczące charakteru osoby, która będzie wykonywać zawód zaufania publicznego, czy też rękojmi prawidłowego wykonywania zawodu przez tę osobę mają zagwarantować odpowiedni poziom zawodowy i moralny członków danej grupy zawodowej, a tym samym zapewnić odpowiednią realizację zadań przypisanych danemu zawodowi²⁹. Aż 81% badanych studentów poprawnie zaznaczyło stwierdzenie o wymogu cechowania się nieskazitelnym charakterem. Zgodnie z art. 24 ust. 2a pkt 1 dodanym do ustawy o radcach prawnych w 2009 r.³⁰ do wniosku kandydata o wpis na listę radców prawnych należy dołączyć informację o niekaralności z Krajowego Rejestru Karnego, opatrzoną datą nie wcześniejszą niż miesiąc przed złożeniem wniosku. Poprawnej odpowiedzi udzieliło 68% respondentów.

Następnie studentom przedstawiono stwierdzenie, iż kandydat na radcę prawnego powinien ukończyć 26 lat. Nie sposób odnaleźć takiego obowiązku w obowiązujących przepisach, co widoczne jest w odpowiedziach studentów – 38% błędnie uznało taką powinność za wymaganą. Wymóg ukończenia odpowiednich wyższych studiów prawniczych znajduje się w art. 24 ust. 1 pkt 1 ustawy o radcach prawnych. Kandydat musi ukończyć wyższe studia prawnicze w Rzeczypospolitej Polskiej i uzyskać tytuł zawodowy magistra lub ukończyć zagraniczne studia prawnicze uznane w Rzeczypospolitej Polskiej. Jak podkreśla R. Stankiewicz:

Przez „studia wyższe prawnicze” nie można rozumieć studiów na innym kierunku niż prawo, kończących się uzyskaniem tytułu magistra, ani też studiów doktoranckich w zakresie nauk prawnych. Z kolei studia trzeciego stopnia (doktoranckie) należy postrzegać jako odrębny etap kształcenia, którego ukończenie przez daną osobę nie wpływa na ocenę jej wykształcenia na poziomie studiów wyższych. Ustawa nie daje podstaw do przyjęcia, że ukończenie studiów trzeciego stopnia prowadzić może do uznania, że dana osoba posiada kwalifikacje odpowiadające kwalifikacjom nabywanym w wyniku ukończenia studiów wyższych. W szczególności ustawa nie zrównuje ukończenia prawniczych studiów doktoranckich z ukończeniem prawniczych studiów wyższych³¹.

²⁵ Wyrok NSA z dnia 18 czerwca 2001 r., II SA 1610/00, Legalis nr 62667.

²⁶ Wyrok NSA z dnia 15 kwietnia 2011 r., II GSK 458/10, Legalis nr 359629.

²⁷ Wyrok NSA z dnia 5 lutego 2008 r., II GSK 325/07, Legalis nr 116602.

²⁸ W. Bujko, *Zawód radcy prawnego i samorząd zawodowy radców prawnych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania*, red. A. Bereza, Warszawa 2015, s. 561.

²⁹ Wyrok TK z dnia 7 maja 2002 r., SK 20/00, Legalis nr 54114.

³⁰ Ustawa z dnia 20 lutego 2009 r. o zmianie ustawy – Prawo o adwokaturze, ustawy o radcach prawnych oraz ustawy – Prawo o notariacie (Dz.U. 2009, nr 37, poz. 286).

³¹ R. Stankiewicz, *Art. 24*, [w:] *Ustawa o radcach prawnych. Komentarz*, red. T. Scheffler, Warszawa 2018.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Polska uznaje zagraniczne dyplomy i stopnie naukowe uzyskane w tych państwach, z którymi zostały zawarte umowy międzynarodowe o uznawalności wykształcenia³². Wykaz tych umów jest publikowany na stronie internetowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego³³. Niemal jedna piąta (19%) respondentów błędnie odpowiedziała, iż kandydat na radcę prawnego musi być absolwentem wyłącznie wydziału prawa na polskiej uczelni.

Kolejne stwierdzenie dotyczyło zakazu wykonywania innego zawodu prawniczego przez kandydata na radcę prawnego. Ograniczenie takie znajduje się w art. 26 ustawy o radcach prawnych, gdyż zgodnie z normą tam zawartą osoby, które wykonują zawód sędziego, asesora sądowego, prokuratora, notariusza, komornika, asesora prokuratorskiego i notarialnego bądź odbywają aplikację sądową, prokuratorską lub notarialną nie mogą jednocześnie zostać wpisane na listę radców prawnych ani wykonywać zawodu radcy prawnego. Wykonywanie zawodu reglamentowanego (radcy prawnego, notariusza, komornika, sędziego czy prokuratora) należy rozumieć nie jako faktyczne wykonywanie czynności charakterystycznych dla danego zawodu, lecz jako posiadanie formalnych uprawnień do ich wykonywania³⁴. Zdecydowana mniejszość respondentów poprawnie udzieliła odpowiedzi – jedynie 31% badanych było świadomych istnienia takiego ograniczenia.

Ostatnie stwierdzenie w omawianym pytaniu dotyczyło konieczności obowiązkowego ubezpieczenia od odpowiedzialności cywilnej za wyrządzone szkody przy wykonywaniu czynności. Wymóg taki ustanawia art. 22⁷ ustawy o radcach prawnych, a dotyczy on takiej czynności, jak świadczenie pomocy prawnej, w szczególności polegającej na udzielaniu porad i konsultacji prawnych, sporządzaniu opinii prawnych, opracowywaniu projektów aktów prawnych oraz występowaniu przed urzędami i sądami w charakterze pełnomocnika lub obrońcy. Aż 79% respondentów zdawało sobie sprawę z konieczności podlegania obowiązkowemu ubezpieczeniu od odpowiedzialności cywilnej.

Na podstawie powyższych wyników można stwierdzić, iż poziom wiedzy studentów prawa w zakresie wymagań stawianych przed kandydatem na radcę prawnego jest co do zasady wysoki. Uśredniając, należy wskazać, że udzielono 72% poprawnych odpowiedzi na postawione pytania. Co znamienne, tylko 8% badanych zaznaczyło łącznie wszystkie prawidłowe stwierdzenia.

Kolejne pytanie powieliło formułę pytanie poprzednie, jednakże jego zakres dotyczył uprawnień, jakimi cechuje się zawód radcy prawnego. Respondentów zapytano o możliwość zatrudnienia na podstawie umowy o pracę, podejmowania roli obrońcy w procesie karnym, pełnienia funkcji w zarządzie fundacji lub stowarzyszenia oraz udzielania porad i konsultacji prawnych w punktach Nieodpłatnej Pomocy Prawnej, a także o uprawnienie do reprezentowania klienta przed Trybunałem Konstytucyjnym i Sądem Najwyższym oraz o przynależność radcy do partii politycznej.

³² Zob. *Uznawalność wykształcenia i kwalifikacji zawodowych w Polsce i zagranicą*, Warszawa 2016 (czerwiec), <https://wupwarszawa.praca.gov.pl/documents/47726/695864/Uznawalność%20wykształcenia%20i%20kwalifikacji%20zawodowych%20w%20Polsce%20i%20zagranicą/614553ac-37db-4e5e-b9fa-0bc2ba615878?t=1427190492000> [dostęp: 10.02.2019].

³³ Zob. www.archiwum.nauka.gov.pl/uznawanie-wykształcenia/aktyprawne.html#Umowy_miedzynarodowe [dostęp: 2.06.2019].

³⁴ R. Stankiewicz, Art. 26, [w:] *Ustawa o radcach prawnych...* Por. wyrok NSA z dnia 20 września 2007 r., II GSK 128/07, Legalis nr 99689.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Mimo że możliwość wykonywania zawodu radcy prawnego w ramach stosunku pracy jest najbardziej znamioną różnicą pomiędzy zawodem radcy a adwokata, to nie wszyscy respondenci odpowiedzieli poprawnie na to pytanie. Aż 96% respondentów było świadomych takiej możliwości. Od dnia 1 lipca 2015 r., w świetle znowelizowanego art. 82 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego³⁵, obrońcą w sprawach karnych może być osoba uprawniona do obrony według przepisów o ustroju adwokatury lub ustawy o radcach prawnych. Ponadto w tym samym dniu weszła w życie nowelizacja ustawy o radcach prawnych, która dodała ust. 6 do art. 8, stanowiąc, że pomoc prawna polegająca na występowaniu przez radcę prawnego w charakterze obrońcy w sprawach o przestępstwa i przestępstwa skarbowe może być świadczona w ramach wykonywania przez niego zawodu na podstawie umowy cywilnoprawnej, w kancelarii radcy prawnego oraz w spółce, o której mowa w ust. 1, pod warunkiem, że radca prawny nie pozostaje w stosunku pracy. Zakaz zatrudnienia nie dotyczy pracowników naukowych i naukowo-dydaktycznych. Należy odnotować, że 84% badanych studentów poprawnie uznało możliwość podejmowania roli obrońcy w procesie karnym za uprawnienie radcy prawnego. W powszechnie obowiązujących przepisach nie można znaleźć zakazu pełnienia funkcji w zarządzie fundacji czy stowarzyszeń, czego świadomość miało 92% respondentów. Podobny odsetek ankietowanych (93%) poprawnie wskazał na możliwość udzielania porad i konsultacji prawnych w punktach Nieodpłatnej Pomocy Prawnej. Zgodnie z art. 5 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej³⁶ nieodpłatnej pomocy prawnej udziela osobiście adwokat lub radca prawny, a w szczególnie uzasadnionych przypadkach z ich upoważnienia aplikant adwokacki lub aplikant radcowski, przy czym brak jest określenia, kiedy następują wspomniane przez ustawodawcę „szczególnie uzasadnione przypadki”³⁷. Zarówno przepisy ustawy z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym³⁸, jak i ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego³⁹ oraz k.p.k. nie tylko zezwalają radcy prawnemu na występowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym i Sądem Najwyższym, lecz również ustalają zakres spraw objętych tzw. przymusem adwokacko-radcowskim. Przymus ten obowiązuje w zakresie sporządzenia i wniesienia skargi konstytucyjnej oraz zażalenia na postanowienie o odmowie nadania skardze konstytucyjnej dalszego biegu, a także reprezentowania skarżącego w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym (art. 44 ustawy o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym), postępowań w sprawach cywilnych przed Sądem Najwyższym oraz czynności procesowych związanych z postępowaniem przed Sądem Najwyższym, podejmowanych przed sądem niższej instancji (art. 87¹ k.p.c.). Ponadto kasacja w procesie karnym powinna być co do zasady sporządzona i podpisana przez obrońcę lub pełnomocnika będącego adwokatem albo radcą prawnym (art. 526 k.p.k.). Zgodnie z art. 178 ust. 3

³⁵ Dz.U. 2018, poz. 1987, dalej jako: k.p.k.

³⁶ Dz.U. 2019, poz. 294.

³⁷ B. Paxford, Art. 5, [w:] B. Paxford, R. Rynkun-Werner, M. Wasylkowska-Michór, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, Warszawa 2016.

³⁸ Dz.U. 2016, poz. 2072.

³⁹ Dz.U. 2018, poz. 1360, dalej jako: k.p.c.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁰ sędzia nie może należeć do partii politycznej. Podobne ograniczenie obejmuje też prokuratora, który w świetle art. 97 ustawy z dnia 28 stycznia 2016 r. – Prawo o prokuraturze⁴¹ w okresie zajmowania stanowiska nie może należeć do partii politycznej ani brać udziału w żadnej działalności politycznej. Ani radca prawny, ani adwokat nie są objęci podobnym zakazem, co – jak wskazują wyniki przeprowadzonych badań – nie jest powszechną wiedzą, gdyż jedynie 35% studentów wybrało prawidłową odpowiedź, zaznaczając, iż radca prawny może przynależeć do partii politycznej.

Podobnie jak pytanie o wymagania stawiane przed osobami wykonującymi zawód radcy prawnego lub osobami kandydującymi, analiza wyników pytania o uprawnienia tego zawodu pozwala na stwierdzenie wysokiego poziomu wiedzy. Średnio udzielono 78% poprawnych odpowiedzi. Zadanie zostało w pełni poprawnie rozwiązane przez 22% badanych studentów, co stanowi znaczną poprawę w stosunku do poprzedniego pytania, gdzie jedynie 8% respondentów nie popełniło błędu.

Kolejne pytania z ankiety polegały na wskazaniu na skali semantycznej (punkty od 1 do 10) wartości najbardziej odpowiadającej odczuciom badanego studenta. W celu dokonania analizy otrzymanych wyników autorzy przyjęli odpowiednio dla każdego pytania opis skali, w którym punkt 1 oznacza opcję najniższą, a punkt 10 – najwyższą. Pytania dotyczyły trudności zdobycia uprawnień do wykonywania zawodu radcy prawnego, oceny trudności wykonywania tej profesji oraz oceny jego prestiżu.

Większość respondentów uznało, że zdobycie uprawnień jest ponadprzeciętnie trudne – 38% ankietowanych w odpowiedzi na powyższe pytanie udzieliło odpowiedzi, wybierając na skali punkt 7. Kolejną najczęściej udzielaną odpowiedzią (19% wskazań) było stwierdzenie, że bardzo trudno zdobyć uprawnienia do wykonywania zawodu (odpowiedź nr 8). Trzecią grupę wśród respondentów (15%) reprezentowały osoby twierdzące, że zdobycie uprawnień wymaga znacznego wysiłku (punkt 6). Zarówno wśród kobiet, jak i wśród mężczyzn dominowała opinia, iż zdobycie uprawnień jest ponadprzeciętnie trudne – odpowiednio 35% oraz 43% badanych wybrało jako odpowiedź punkt 7. Średnia ocena trudności uzyskania uprawnień do wykonywania zawodu radcy prawnego wyniosła 6,63 w skali dziesięciopunktowej.

Następne pytanie dotyczyło oceny trudności wykonywania zawodu radcy prawnego. Podobnie jak w przypadku pytania poprzedniego największą grupę wśród respondentów stanowiły osoby, które uważają wykonywanie tej profesji za ponadprzeciętnie trudne – 30% ankietowanych wybrało na skali punkt 7. Kolejną pod względem wielkości grupą uznała, że bardzo trudno jest wykonywać ten zawód – 28% z nich wybrało na skali punkt 8. Trzecia grupa studentów (16% badanych) stwierdziła, iż zawód radcy prawnego jest niezwykle trudny do wykonywania i zaznaczyła punkt 9. Wśród kobiet i mężczyzn można wskazać na drobną różnicę zdań. Największa grupa kobiet (33%) wybrała punkt 7, a mężczyźni poziom trudności postrzegali nieco wyżej, gdyż 36% wybrało punkt 8. Średnio ocena trudności wykonywania profesji radcy prawnego wśród studentów wyniosła 7,31 na skali dziesięciopunktowej.

⁴⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483).

⁴¹ Dz.U. 2019, poz. 740.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Pytanie o prestiż zawodu radcy prawnego wprost nawiązywało do pytania o najbardziej prestiżowy zawód prawniczy, które zostało postawione studentom podczas badania „Preferencje zawodowe studentów prawa”⁴². Wyniki tego badania wskazują, iż za najbardziej prestiżowy zawód prawniczy uważany jest sędzia (72% wskazań). Dalej uplasowały się takie zawody, jak: adwokat (9,2%), prokurator (8,5%), notariusz (3,2%) oraz radca prawny (1,6%). Warto zaznaczyć, iż mimo faktu, że największym prestiżem darzony jest zawód sędziego, to nie jest on najczęściej wskazywany jako ten, który student chciałby wykonywać. Wyniki badań „Preferencje zawodowe studentów prawa” pozwalają wnioskować, że najchętniej wybierane są zawody radcy prawnego, adwokata i prokuratora⁴³. Odpowiedzi studentów badania świadomości w zakresie wykonywania zawodu radcy prawnego wskazują na stosunkowo sporą rozpiętość odpowiedzi na pytanie o prestiż, ponieważ 15% studentów wybrało odpowiedź 5, 20% – odpowiedź 6, 14% – odpowiedź 7, 21% – odpowiedź 8, a 11% – odpowiedź 9. Średnio prestiż zawodu radcy prawnego oceniono na 6,42 w skali dziesięciopunktowej. Ocenę niższą niż 5 wskazało 26% kobiet i 39% mężczyzn.

Badani studenci w ankiecie odpowiadali również na pytanie, czy kiedykolwiek korzystali z usług radcy prawnego. Wśród respondentów, którzy udzielili odpowiedzi twierdzącej, można zauważyć przeważająco wysoką ocenę prestiżu zawodu: 33% ankietowanych zaznaczyło odpowiedź 7, a kolejne 33% – odpowiedź 6. Odpowiedzi, które zaznaczali respondenci mający styczność z radcami prawnymi, mieściły się w przedziale od 5 do 9, co oznacza, że badana grupa ma pozytywne i skonkretyzowane odczucie co do prestiżu zawodu. Inaczej sytuacja wygląda w grupie, która nie miała styczności z radcami prawnymi. Uzyskane odpowiedzi mieściły się w przedziale od 2 do 9, co stanowi bardzo szeroką ocenę, pokazującą brak skonkretyzowanej opinii w tej grupie. Największa grupa wśród studentów nigdy niekorzystających z usług radcowskich (39%) uznała zawód za wysoce prestiżowy i wybrała odpowiedź 7.

Zbieżność z wynikami badania „Preferencje zawodowe studentów prawa” można stwierdzić również w zakresie zamiaru wykonywania zawodu radcy prawnego wśród respondentów. W badaniu preferencji na 958 badanych studentów 420 osób (44%) w pytaniu otwartym, wielokrotnego wyboru, stwierdziło, iż chciałoby w przyszłości wykonywać zawód radcy prawnego. Podobny odsetek odnotowano w badaniach dotyczących świadomości w zakresie wykonywania zawodu radcy prawnego – 45% ankietowanych stwierdziło, iż swoją zawodową przyszłość wiąże z wykonywaniem tej profesji.

WNIOSKI

Przyjęte przez badaczy hipotezy znalazły potwierdzenie w badaniach zarówno pod względem świadomości, jak i prestiżu wykonywania zawodu. Z przedstawionych wyników badań wynika, że wiedza studentów prawa w zakresie profesji prawniczych znajduje się na wysokim poziomie, lecz nie jest pełna. W pierwszym pytaniu ankiety, mającym charakter otwarty, respondenci trafnie wskazywali cechy, którymi powinien się odznaczać radca

⁴² Zob. M. Kępa, S. Pilipiec, *op. cit.*, s. 47 i n.

⁴³ *Ibidem*, s. 96.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

prawny, najczęściej podając rzetelność, sumiennosc i uczciwość, mające źródło w aktach normatywnych (powszechnie i wewnątrznie obowiązujących) regulujących wykonywanie zawodu. Mając to na uwadze, należy stwierdzić, że wyobrażenie studentów o zawodzie odpowiada rzeczywistości.

Na postawione przed studentami pytania dotyczące wymogów stawianych przed kandydatami aspirującymi do wykonywania zawodu radcy prawnego oraz na pytanie dotyczące uprawnień, którymi cechuje się ta profesja, studenci odpowiedzieli w stopniu zadowalającym, uzyskując średnio 72% i 78% poprawnych odpowiedzi. Powyższy stan zdaniem badaczy wynika nie tylko z wysokiego poziomu kształcenia oferowanego przez Wydział Prawa i Administracji UMCS w Lublinie, lecz także z dużego stopnia zainteresowania zawodem radcy prawnego. Niemal połowa (45%) badanych zadeklarowała chęć wykonywania zawodu radcy prawnego w przyszłości, co stanowi wysoki odsetek, biorąc pod uwagę szerokie spektrum możliwości stojących przed absolwentem studiów prawniczych zarówno w zawodach *stricto* prawniczych, jak i w licznych sektorach, gdzie cenione są wiedza i umiejętności prawnicze.

Respondenci, oceniając trudność zdobycia uprawnień do wykonywania zawodu, w większości określili ją jako ponadprzeciętnie wysoką, ustosunkowując się również do samej trudności wykonywania zawodu. Znamienny jest fakt, że zainteresowanie zawodem jest wysokie pomimo świadomości „wysoko postawionej poprzeczki” i przed kandydatami, i przed osobami wykonującymi zawód. Powyższe świadczy nie tylko o ambicji osób przymierzających się do wzkonzwania tego zawodu, ale też pośrednio o jego wysokim prestiżu.

Średnio prestiż zawodu radcy prawnego respondenci ocenili na 6,42 w skali dziesięciopunktowej. Badacze zwrócili uwagę na czynniki wpływające na ocenę prestiżu profesji. Pozytywny wpływ na opinię respondentów wywierała sama styczność z osobą wykonującą zawód – ankietowani korzystający wcześniej z usług radcy prawnego wyżej ocenili prestiż zawodu. Na podstawie powyższej zależności należy wysunąć postulat bardziej intensywnego uczestnictwa przedstawicieli Okręgowych Izb Radców Prawnych w życiu akademickim w celu podniesienia nie tylko świadomości o wykonywaniu zawodu, ale i prestiżu profesji.

BIBLIOGRAFIA

- Ampuła D., *Kontrola i audyt wewnętrzny w jednostce organizacyjnej*, „Problemy Techniki Uzbrojenia” 2014, z. 132.
- Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2016, <http://elsa.org.pl/materialy/spwp/badanie-studenci-prawa-w-polsce-2016.pdf> [dostęp: 1.06.2019].
- Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2017, <http://elsa.org.pl/wp-content/uploads/2014/07/Badanie-22Studenci-Prawa-w-Polsce22-2017.pdf> [dostęp: 1.06.2019].
- Badanie „Studenci Prawa w Polsce”, 2018, <https://elsa.org.pl/wp-content/uploads/2018/06/Badanie-Studenci-Prawa-w-Polsce-2018-online.pdf> [dostęp: 1.06.2019].
- Bujko W., *Zawód radcy prawnego i samorząd zawodowy radców prawnych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania*, red. A. Bereza, Warszawa 2015.
- Informacja o zawodzie radcy prawnego*, <http://kirp.pl/informacja-o-zawodzie-radczy-prawnego> [dostęp: 24.06.2019].
- Kępa M., Pilipiec S., *Preferencje zawodowe studentów prawa. Raport z badań*, Lublin 2018.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Kodeks Etyki Radcy Prawnego. Załącznik do uchwały nr 3/2014 Nadzwyczajnego Krajowego Zjazdu Radców Prawnych z dnia 22 listopada 2014 r.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483).
- Miodek J., *Ekspertyza na temat interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności, zawartych w art. 203 Konstytucji RP i w art. 5 ustawy o Najwyższej Izbie Kontroli*, „Kontrola Państwowa” 2002, nr 4 (numer specjalny).
- Murat L., *Rzetelność jako prawne i pozaprawne kryterium kontroli*, „Kontrola Państwowa” 2014, nr 4.
- Paxford B., Art. 5, [w:] B. Paxford, R. Rynkun-Werner, M. Wasylkowska-Michór, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, Warszawa 2016.
- Prestiż, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/prestiz;2572402.html> [dostęp: 10.08.2019].
- Rzetelny, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pl/rzetelny> [dostęp: 1.06.2019].
- Słownik terminów biologicznych*, red. J. Strzałko, Poznań 2006.
- Sobolewski T., Art. 25, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, Legalis.
- Sobótka J., Art. 6, [w:] *Kodeks Etyki Radcy Prawnego. Komentarz*, red. T. Scheffler, Warszawa 2016.
- Stankiewicz R., Art. 24, [w:] *Ustawa o radcach prawnych. Komentarz*, red. T. Scheffler, Warszawa 2018.
- Stankiewicz R., Art. 26, [w:] *Ustawa o radcach prawnych. Komentarz*, red. T. Scheffler, Warszawa 2018.
- Studenci prawa w Polsce 2015 – badania opinii studentów, <http://elsa.org.pl/materialy/spwp/badanie-studenci-prawa-w-polsce-2015.pdf> [dostęp: 1.06.2019].
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. 2018, poz. 1025).
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. 2018, poz. 1360).
- Ustawa z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (t.j. Dz.U. 2018, poz. 2115, 2193; Dz.U. 2019, poz. 730).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 2018, poz. 1987).
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz.U. 2003, nr 166, poz. 1612).
- Ustawa z dnia 20 lutego 2009 r. o zmianie ustawy – Prawo o adwokaturze, ustawy o radcach prawnych oraz ustawy – Prawo o notariacie (Dz.U. 2009, nr 37, poz. 286).
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (Dz.U. 2019, poz. 294).
- Ustawa z dnia 28 stycznia 2016 r. – Prawo o prokuraturze (Dz.U. 2019, poz. 740).
- Ustawa z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz.U. 2016, poz. 2072).
- Uznawalność wykształcenia i kwalifikacji zawodowych w Polsce i zagranicą*, Warszawa 2016 (czerwiec), <https://wupwarszawa.praca.gov.pl/documents/47726/695864/Uznawalność%20wykształcenia%20i%20kwalifikacji%20zawodowych%20w%20Polsce%20i%20zagranicą/614553ac-37db-4e5e-b9fa-0bc2ba615878?t=1427190492000> [dostęp: 10.02.2019].
- Wódz J., *Socjologia dla prawników i politologów*, Warszawa 2000.
- www.archiwum.nauka.gov.pl/uznawanie-wykształcenia/aktyprawne.html#Umowy_miedzynarodowe [dostęp: 2.06.2019].
- Wyrok NSA z dnia 18 czerwca 2001 r., II SA 1610/00, Legalis nr 62667.
- Wyrok NSA z dnia 20 września 2007 r., II GSK 128/07, Legalis nr 99689.
- Wyrok NSA z dnia 5 lutego 2008 r., II GSK 325/07, Legalis nr 116602.
- Wyrok NSA z dnia 15 kwietnia 2011 r., II GSK 458/10, Legalis nr 359629.
- Wyrok SN z dnia 25 listopada 1975 r., III CRN 53/75, Legalis nr 19118.
- Wyrok TK z dnia 7 maja 2002 r., SK 20/00, Legalis nr 54114.
- Żmijewska-Jędrzejczyk T., *Badania internetowe*, [w:] *Nowe metody, nowe podejścia badawcze w naukach społecznych*, red. P.B. Sztabiński, F. Sztabiński, Z. Sawiński, Warszawa 2004.